

ΤΟ ΥΔΩΡ ΑΠΟ ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΟΛΑ ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΟΛΑ ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΥΝ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του [Dmitri Panchenko](#)
«ΘΑΛΗΣ – Οι απαρχές της θεωρητικής συλλογιστικής και η γένεση της επιστήμης»)

ΘΕΣΗ

«Το κατόρθωμα του [Θαλή](#)», παρατηρεί ο [Guthrie](#), «έχει παρουσιαστεί από τους ιστορικούς μέσα από δύο εντελώς διαφορετικές θεωρήσεις: από τη μία, ως θαυμαστός πρόδρομος της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης, και από την άλλη ως τίποτα περισσότερο από μία ολοφάνερη εκλογίκευση ενός μύθου». Σύμφωνα με τον ίδιο τον Guthrie, μπορεί κανείς να πει ότι «οι ιδέες του [Θαλή](#) και των άλλων Μιλησίων δημιούργησαν μία γέφυρα μεταξύ δύο κόσμων - τον κόσμο του μύθου και τον κόσμο του νου»^[1].

Προσωπικά πιστεύω ότι **το αληθινό επίτευγμα του Θαλή ήταν η υιοθέτηση εκείνης της διανοητικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί τη βάση όλης της θεωρητικής γνώσης: εγκαινίασε την παράδοση των λογικών επιχειρημάτων αναφορικά με αυτό που δεν είναι δυνατόν να παρατηρηθεί.**

Πρόβλημα

Είναι ευρέως διαδεδομένο πως **η φιλοσοφία αρχίζει με την υπόθεση του Θαλή ότι αρχή των πάντων είναι το ύδωρ**. Πολλοί υποθέτουν ότι υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ της απαρχής της επιστήμης και της θέσης του Θαλή. Ανατρέχοντας, εντούτοις, στην εκτεταμένη βιβλιογραφία γι' αυτό το θέμα, δεν μπόρεσα να βρω ικανοποιητική απάντηση στα ερωτήματα περί του τι ακριβώς κάνει την υπόθεση του Θαλή τόσο σημαντική καθώς και στο τι την προκάλεσε. Απ' ό,τι φαίνεται, και άλλοι μελετητές έχουν παρόμοια αισθήματα, και γι' αυτό το λόγο τείνουν να ελαχιστοποιήσουν την καινοτομία του Θαλή και θεωρούν ότι η θέση του για το ύδωρ αποτελεί απλώς μία ακόμα εκδοχή σε μία μακρά σειρά παραδοσιακών κοσμογονιών. Σήμερα, η επικρατούσα άποψη είναι ότι το μόνο που έκανε ο Θαλής ήταν το ότι παρουσίασε με δικά του λόγια αυτά που είχαν πει προηγουμένως οι Αιγύπτιοι και οι Βαβυλώνιοι^[2].

Το θέμα της μεσανατολικής προέλευσης της θέσης του Θαλή δεν είναι, ασφαλώς, τόσο σημαντικό, όσο αυτό το οποίο σημαίνει: πρόκειται για μία υπόθεση περί του τι υπήρξε πρώτο στον κόσμο (όπως αυτό παρουσιάζεται στις παραδοσιακές κοσμογονίες), ή πρόκειται για μία υπόθεση περί του βασικού στοιχείου όλων των πραγμάτων; (Αν πρόκειται για το δεύτερο, τότε υπάρχει μία προφανής διαφορά από τις μεσανατολικές κοσμογονίες.)

Η δεύτερη ερμηνεία, η οποία ανάγεται στον Αριστοτέλη και στον Θεόφραστο, επικρατούσε ως τα μέσα του εικοστού αιώνα και έβρισκε σύμφωνη την πλειονότητα των μελετητών που έγραψε για τον Θαλή, τους Μιλήσιους και για τη γένεση της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Τι έλεγαν, λοιπόν, αυτοί για: (α) τα κίνητρα που οδήγησαν τον Θαλή να διατυπώσει τη θέση του για το ύδωρ, και (β) την ιστορική της σημασία;

Η πιο αντιπροσωπευτική άποψη ήταν η ακόλουθη. Μας λένε ότι ο Θαλής και οι Μιλήσιοι ξεκίνησαν από την υπόθεση της θεμελιώδους ενότητας όλων των υλικών πραγμάτων, η οποία βρίσκεται πέρα από τη φαινομενική τους διαφορά. Έτσι το έργο αυτών των φιλοσόφων

ήταν να καταδείξουν το Τt ακριβώς παρείχε αυτή την ενότητα: ο ένας έλεγε ότι ήταν το ύδωρ, ο άλλος ότι ήταν το άπειρο και άλλος ότι ήταν ο αέρας. Κατέληξαν σε αυτό το αιτιολογημένο συμπέρασμα περί ενότητας πέραν της διαφοράς εν μέρει μέσω κάποιας διαίσθησης και εν μέρει μέσω κάποιων εντυπώσεων προερχόμενων από την εμπειρία. Οι ερμηνείες, όμως, αυτού του είδους δεν εξηγούν το πώς η ιδέα περί ενότητας όλων των υλικών πραγμάτων μπορούσε να καταλήξει σε ένα αιτιολογημένο συμπέρασμα, ένα σημείο αναφοράς για διερεύνηση και συζητήσεις για τους πρώτους φιλοσόφους, ενώ η καθημερινή εμπειρία δείχνει ξεκάθαρα ότι τα υλικά πράγματα που μας περιβάλλουν δεν είναι όμοια - μερικά προέρχονται από πράγματα ενός είδους και άλλα από πράγματα διαφόρων άλλων ειδών.

Ας δούμε κάποιες συγκεκριμένες απόψεις. Ο John Burnet πρότεινε ότι η αντίθεση ημέρας και νύκτας, οι αλλαγές των εποχών κ.ο.κ., έδωσαν στους πρώτους φιλοσόφους την ιδέα για τη ζωτική σημασία της αλληλεπίδρασης των αντιθέτων στον κόσμο που μας περιβάλλει. «Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν αρκετό. Οι πρώτοι κοσμολόγοι δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν με τη θεώρηση του κόσμου ως μίας αέναης πάλης μεταξύ αντιθέτων. Είχαν την αίσθηση ότι αυτά πρέπει, με κάποιο τρόπο, να έχουν κάποιο κοινό σημείο από το οποίο είχαν προέλθει και στο οποίο θα έπρεπε να επιστρέψουν για άλλη μια φορά»^[3]. Ο Burnet όμως δεν μας λέει το πώς μπορεί κάποιος να έχει αυτή την «αίσθηση».

Σύμφωνα με τον Theodor Gomperz, η θέση του Θαλή θα μπορούσε να είχε προκληθεί από την παρατήρηση των φυτών που τρέφονται από το έδαφος, τον αέρα και το νερό, για να γίνουν με τη σειρά τους τροφή για τα ζώα, καθώς επίσης και πιο παρατηρήσεις της αποσύνθεσης ζώντων οργανισμών - με άλλα λόγια, από την παρατήρηση των διαδικασιών του οργανικού κύκλου^[4]. Παρ' όλα αυτά, τέτοιου είδους παρατηρήσεις, αν και θα μπορούσαν πιθανόν να οδηγήσουν στην υπόθεση ότι υπάρχει ένας αριθμός αλληλοσυσχετιζόμενων μεταβάσεων και κύκλων που συνδέουν ξεχωριστά πράγματα μεταξύ τους, δεν θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι όλα τα πράγματα είναι τροποποιήσεις ενός υλικού.

Ομολογουμένως, κάποια από τα γεγονότα της εμπειρίας, τα οποία επικαλούνται οι μελετητές (όπως τα σχετιζόμενα με μεταλλουργικές εργασίες ή η εισαγωγή της νομισματοκοπίας), θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την ιδέα της ενότητας όλων των πραγμάτων παρά τη φαινομενική τους ανομοιότητα, αφού αυτή η ιδέα είχε προταθεί. Αλλά καμία παρατήρηση δεν θα μπορούσε να παράξει αυτή την ιδέα, διότι (για να παραθέσουμε τον Michael Stokes) «ο κόσμος που μας περιτριγυρίζει δεν έχει τίποτα, το οποίο να παραπέμπει ξεκάθαρα σε ένα μόνο υλικό»^[5].

Έτσι, οι μελετητές που πιστεύουν ότι ο Θαλής ήταν ο πρώτος φιλόσοφος, de facto αποδίδουν στη θέση του έναν αυθαίρετο χαρακτήρα^[6].

Αυτό, στην πραγματικότητα, τους φέρνει κοντά στις απόψεις εκείνων των μελετητών που αρνούνται το φιλοσοφικό χαρακτήρα των ιδεών του Θαλή, αλλά κάνει την άποψή τους εγγενώς αντιφατική. Επιπλέον, αφήνει την έκβαση της πρωτοβουλίας του Θαλή καλυμμένη με μυστήριο. Είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι ο Θαλής ανέπτυξε τη θέση του για την υλική ενότητα του κόσμου πάνω στη βάση κάποιων δυσδιάκριτων, παράλογων τρόπων σκέψης. Αλλά τότε, γιατί συνεχίστηκε η πρωτοβουλία του Θαλή; Γιατί πολλές γενιές Ελλήνων φιλοσόφων, που απέρριψαν τις συγκεκριμένες του απόψεις (ότι όλα προέρχονται από το ύδωρ), ασχολήθηκαν με τη λύση του προβλήματος που έθεσε, ώστε οι απαντήσεις στη θέση του Θαλή, και οι αντιδράσεις σ' αυτές τις απαντήσεις, να έχουν αποτελέσει, σε σημαντική έκταση, το περιεχόμενο της μεταγενέστερης φιλοσοφικής εξέλιξης; Ένα θαύμα ακολουθείται από άλλο θαύμα!

Επιπλέον, είναι αληθές και αξιοσημείωτο πως ο Θαλής αντικατέστησε μια διήγηση με έναν ισχυρισμό^[7], και ότι ο ισχυρισμός του υπερτερεί έναντι των μεσανατολικών κοσμογονιών, οι οποίες είναι κάθε άλλο παρά ξεκάθαρες, απλές και σαφείς δηλώσεις^[8]. Στη θέση μυθικών χαρακτήρων, ο Θαλής έβαλε παρατηρήσιμα αντικείμενα^[9]. Παρ' όλα αυτά, δεν

είναι αναγκαίο κάθε σαφής ισχυρισμός, ο οποίος χαρακτηρίζει τα παρατηρήσιμα αντικείμενα, να είναι γόνιμος - ειδικά ένας υπερβολικός ισχυρισμός του τύπου «όλα προέρχονται από το ύδωρ».

Πρέπει να δούμε το πρόβλημα εκ νέου.

Λύση

Οι θεωρίες δεν δημιουργούνται απευθείας από τις παρατηρήσεις (όπως υπονοείται από το σκεπτικό των Gomperz και Burnet), ούτε από την εμπειρία υπό την ευρεία έννοια (όπως πιστεύουν οι μελετητές που αναφέρονται στην εισαγωγή της νομισματοκοπίας ή στο σύμπαν της πόλης-κράτους). Οι θεωρίες καθορίζονται τόσο από την παρατήρηση όσο και από την κοινωνική εμπειρία, αλλά προέρχονται από κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο οριοθέτησης και διευθέτησης προβλημάτων^[10].

Ας προσπαθήσουμε να καταλάβουμε ποιο ακριβώς πρόβλημα προσπαθούσε να λύσει ο Θαλής. Πρώτα θα δούμε την καίρια μαρτυρία του Αριστοτέλη (Μετά τα φυσικά 983b 6 κ.εξ.), ο οποίος λέει ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι, όταν συζητούσαν το πρόβλημα της αρχής («ἀρχή»), εννοούσαν κάτι «από το οποίο αποτελούνται όλα όσα υπάρχουν, [...] από το οποίο γίνεται ένα πράγμα και στο οποίο τελικά αποσυντίθεται» («ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίνεται πρῶτον καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον»). Λίγο παρακάτω, ο Αριστοτέλης αποκαλεί τον Θαλή «ιδρυτή αυτού του τύπου φιλοσοφίας» (DK 11 A 12).

Κατ' αυτό τον τρόπο έχουμε μία τριάδα. Δύσκολα μπορούμε να ελπίζουμε ότι κάποια ημέρα θα μάθουμε τα ακριβή λόγια του Θαλή. Εντούτοις, έχουμε αρκετές πληροφορίες για να κρίνουμε τη δομή της υπόθεσής του. Μια σύγκριση με αυθεντικά αποσπάσματα νεότερων φιλοσόφων, σύγχρονων του Θαλή, δείχνει ότι η υπόθεσή του δεν έπρεπε να αποτελείται από τρία μέρη αλλά από δύο.

Ο συνδυασμός γένεσης και φθοράς εμφανίζεται στον Αναξίμανδρο, τον κοντινότερο μαθητή του Θαλή: «Εκείνα από τα οποία γεννήθηκαν τα πράγματα είναι τα ίδια με αυτά στα οποία αποσυντίθενται» («ἐξ ὧν δέ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι» - DK 12 B1). Ο ίδιος συνδυασμός βρίσκεται στον Ξενοφάνη: «όλα προέρχονται από τη γη και σ' αυτήν καταλήγουν» («ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ» - DK 21 B 27).

Η δοξογραφική παράδοση επιβεβαιώνει ότι η θέση του Θαλή ήταν διττή - κάποια παραλλαγή της ιδέας ότι όλα προέρχονται από το ύδωρ και διαλύονται στο ύδωρ (Dox. 276, >79, 589, κτλ.).

Η φράση του Ξενοφάνη και οι διατυπώσεις των δοξογράφων είναι λίγο διαφορετικές όσον αφορά στο πρώτο μέλος του ζεύγους: μπορεί να θεωρηθεί ότι λένε ότι όλα προήλθαν από τη γη (ή το ύδωρ), ή ότι όλα αποτελούνται από γη (ή από ύδωρ), ή ότι όλα προήλθαν και αποτελούνται από γη (ή ύδωρ)^[11]. Η εκτίμηση της συμμετρίας συνηγορεί ξεκάθαρα υπέρ της πρώτης δυνατότητας. Εξάλλου, είναι πολύ παράξενο να λέμε ότι τα πράγματα διαλύονται, καταλήγουν ή αποσυντίθενται σε γη (ή ύδωρ) εάν είναι γη (ή ύδωρ). Η διατύπωση του αποσπάσματος του Αναξίμανδρου είναι λιγότερο διαφορετική και, αναλογικά, υποδεικνύει το συμπέρασμα ότι ο Θαλής είπε πως όλα τα πράγματα προήλθαν και γεννήθηκαν από το ύδωρ^[12]. Σε αυτή την περίπτωση, το πρώτο μέλος της αριστοτελικής τριάδας (από το οποίο αποτελούνται όλα όσα υπάρχουν) πρέπει να εννοηθεί ως φυσική ανασκόπηση και γενίκευση. Ο Αριστοτέλης δεν μιλά για το αρχικό πρόβλημα των Μιλησίων, αλλά γι' αυτό που έγινε κοινή πρακτική της φιλοσοφικής έρευνας στα πλαίσια που έθεσαν οι Μιλήσιοι. Έχει στο νου του, πρώτα απ' όλα, τη μεταπαρμενίδεια θέση. Τα πράγματα αποτελούνται από ία

ίδια άφθαρτα στοιχεία («από τα οποία γίνεται ένα πράγμα και στα οποία τελικά αποσυντίθεται») για τον Αναξαγόρα, τον Εμπεδοκλή και τους ατομικούς, παρά για τους Μιλήσιους. Με αυτή την έννοια, όσοι επιμένουν για το ότι ο Θαλής μιλούσε για την αρχή των πραγμάτων έχουν απόλυτο δίκιο^[13]. Αυτό, όμως, είναι ένα μέρος μόνο της αλήθειας.

Το δεύτερο μέρος της αλήθειας είναι ότι ο Θαλής μιλούσε για το ύδωρ ως κάτι στο οποίο όλα τα πράγματα τελικά διαλύονται. Αυτό έχει ως συνέπεια η θέση του Θαλή να διαφέρει σε ένα κρίσιμο σημείο από τις μεσανατολικές (καθώς και από τις παραδοσιακές ελληνικές) κοσμογονίες, όπου δεν υπάρχει τίποτα συγκρίσιμο^[14]. Αυτό αποδεικνύει επίσης το μονόπλευρο χαρακτήρα της άποψης ότι ο Θαλής επέλεξε το ύδωρ γιατί αυτό μπορούσε να θεωρηθεί ως η πηγή της ζωής^[15]. είναι απολύτως άσκοπο, σε αυτή την περίπτωση, να θέσουμε την ερώτηση οι τι αποσυντίθενται τα πάντα;», και η ίδια ερώτηση θα ήταν περιττή για το γρίφο «ποιο είναι παλαιότερο;»^[16].

Όλα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η θέση του Θαλή περιείχε μια υπόθεση για την αρχή, από την οποία προήλθαν *id πάντα* και στην οποία τα πάντα επιστρέφουν. Δεν αποτελεί έκπληξη το να συλλογίζεται ο Θαλής για την προέλευση των πραγμάτων - αυτό ήταν ένα παραδοσιακό θέμα, γνωστό από τις αρχαίες κοσμογονίες. Αλλά γιατί ερευνούσε για μια αρχή στην οποία τα πάντα επιστρέφουν; Αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό της αρχής μάς δίνει μια ένδειξη: αυτό που είναι ικανό να επαναπορροφήσει όλα τα πράγματα είναι, κατά τα φαινόμενα, άφθαρτο και, άρα, πάντοτε παρόν, αιώνιο. Γιατί όμως το χρειαζόταν αυτό ο Θαλής; Μπορώ να δώσω μόνο μία απάντηση, αν και πρόκειται για μια απάντηση με δύο αλληλοσχετιζόμενα μέρη: ο Θαλής ήθελε να βρει μια αρχή η οποία δεν θα χρειαζόταν κάποια άλλη - την αληθή αρχή· μόνο μια υπόθεση για μια τέτοια αρχή μπορούσε να θεωρηθεί πειστική. Αυτό ήταν το πρόβλημα που είχε να λύσει.

Οι παραδοσιακές κοσμογονίες ήταν κατά κάποιο τρόπο υπαινικτικές. Παρουσίαζαν μία αλυσίδα κάποιων συγκεκριμένων όντων (των θεών γενικά), μερικά από τα οποία γεννούσαν ή δημιουργούσαν άλλα όντα του κόσμου. Και το ερώτημα θα παρέμενε για πάντα: ποια είναι η προέλευση αυτού που βρίσκεται στην αρχή της γενεαλογικής σειράς; Έτσι, ο Θαλής μπορούσε να δει ότι κάθε γενεαλογική σειρά χάνεται στο άπειρο - υπό τον όρο, φυσικά, ότι τίποτα δεν παράγεται ποτέ από το τίποτα. Υποθέτω ότι ο Θαλής δεχόταν αυτή την αρχή. Σε αυτή την περίπτωση, ο μόνος τρόπος να αποφύγει την επ' άπειρον αναγωγή ήταν να δεχθεί την ύπαρξη κάποιου αιώνιου πράγματος.

Αυτό το αιώνιο, όμως, πρέπει να έχει κάποια σύνδεση με τον πραγματικό κόσμο που είναι γεμάτος με ποικιλία πραγμάτων· πρέπει να είναι ικανό να γεννά πράγματα. Στις παραδοσιακές κοσμογονίες το ερώτημα περί της προέλευσης του αρχέγονου υλικού παρέμενε σκοτεινό, ασαφές και αόριστο. Τίποτα στην ανθρώπινη εμπειρία δεν διευκόλυνε την κατανόηση του πώς από κάποια όντα μπορούσε να προκύψει ο κόσμος πλήρης υλικών πραγμάτων. Ως εκ τούτου, η αληθής αρχή πρέπει να είναι υλική, πρέπει να είναι υλικό κατασκευής. Επιπλέον αυτό το υλικό πρέπει να είναι πρόσφορο στους μετασχηματισμούς, γιατί ένα μοναδικό υλικό πρέπει να μπορεί να παράγει ποικίλα πράγματα μόνο μέσω μετασχηματισμών.

Τα πράγματα δεν παράγονται από το τίποτα. Άραγε καταστρέφονται εντελώς; Αφανίζονται στο τίποτα; Η απάντηση σ' αυτού του είδους τα ερωτήματα δεν έρχεται στο νου μας αυτόματα, όπως η αποδοχή της αρχής «τίποτα δεν προέρχεται από το τίποτα». Υποθέτω ότι μια αναμενόμενη απάντηση απ' όσους έχουν μείνει ανεπηρέαστοι από την επιστήμη, τη φιλοσοφία ή από το σχετικό εκπαιδευτικό σύστημα, θα ήταν «δεν ξέρω». Πιστεύω, εντούτοις, ότι για όσους έθεταν τέτοιες ερωτήσεις, ήταν δύσκολο να φανταστούν ότι τα πράγματα εξαφανίζονται στο τίποτα. Τόσο η λογική όσο και η εμπειρία, με κάποια σκέψη, θα υποστήριζαν μάλλον μία αρνητική απάντηση. Αν κάποιος υποθέτει ότι όλα τα πράγματα, όπως τα ξέρουμε, προέρχονται άμεσα ή έμμεσα από κάποιο αρχικό υλικό, τότε θα πρέπει και να καταλαβαίνει ότι αυτή η πηγή κινδυνεύει να εξαντληθεί. Και αφού η μία αυτή αρχή δεν γεννήθηκε

ποτέ, αλλά υπήρχε πάντα, υπήρχε αρκετός χρόνος για να εξαντληθεί και να στερέψει. Έτσι η αποδοχή του ότι τα πράγματα αφανίζονται στο τίποτα έχει πολύ παράξενες συνέπειες. Τώρα, το χιόνι που λιώνει δεν χύνεται στο τίποτα, δεν καταστρέφεται αλλά γίνεται νερό. Η Η φωτιά καταστρέφει το ξύλο, αλλά πάντα βρίσκεται στάχτη στη θέση του. Η παρατήρηση της αποσύνθεσης διαφόρων οργανισμών (παρατίθεται από τον Gomperz) οδηγεί επίσης σε παρόμοιο συμπέρασμα, αν και με λιγότερο σαφή τρόπο. Ένα προφανές αντιπαράδειγμα θα ήταν το στέγνωμα του ύδατος: εκεί όπου υπήρχε μια λιμνούλα το πρωί δεν υπάρχει τίποτα το απόγευμα εκεί όπου υπήρχε ένα ποτάμι το χειμώνα υπάρχει μόνο μια ξεραμένη κοίτη το καλοκαίρι. Όλοι, όμως, ξέρουν ότι αυτό το αποτέλεσμα συνδεόταν με κάποιο τρόπο με τη θερμότητα. Όλοι ξέρουν επίσης τι συμβαίνει στο ύδωρ όταν θερμαίνεται σε υψηλές θερμοκρασίες: το βράσιμο του ύδατος παράγει ορατούς ατμούς. Υπό ορισμένες συνθήκες, μπορούσε κανείς να παρατηρήσει και τους ατμούς που σηκώνονται από τη γη. Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι με την έκθεση στη θερμότητα το ύδωρ δεν αφανίζεται, αλλά μετασχηματίζεται σταθερά σε ατμό. Έτσι μπορεί κανείς να φτάσει στο συμπέρασμα ότι *τα πράγματα υφίστανται μετασχηματισμούς μάλλον, παρά ότι χάνονται στο τίποτα*. Και για να αποφύγει κανείς τον κίνδυνο της εξάντλησης της γενεσιουργού πηγής των πραγμάτων, θα μπορούσε να υποθέσει τους αντίστροφους, *ας πούμε, μετασχηματισμούς*, ή έναν κύκλο μετασχηματισμών: τα πράγματα όχι μόνο προέρχονται από κάποια πηγή, αλλά επίσης επιστρέφουν σ' αυτή.

Και αφού ούτε ένα απλό μέρος του κόσμου δεν μπορούσε να προέλθει από το τίποτα ή να χαθεί στο τίποτα, η αρχή του μετασχηματισμού πρέπει να εφαρμοστεί σε όλα τα πράγματα. Με άλλα λόγια, πρέπει κανείς να υποθέσει μια κοινή αρχή για όλα τα πράγματα.

Μπορεί κανείς να δει ότι η ενότητα όλων των πραγμάτων στη συλλογιστική του Θαλή δεν ήταν η προκείμενη, όπως είχε θεωρηθεί ως τώρα, αλλά μια συνέπεια, ένα συμπέρασμα στο οποίο είχε φτάσει. Ήταν ένας τρόπος αποφυγής της αναγωγής στο άπειρο με την εισαγωγή ενός κύκλου μετασχηματισμών της ύλης έτσι, ώστε τίποτα να μην προέρχεται από το τίποτα και να μη χάνεται στο τίποτα.

Το ύδωρ εξυπηρετεί θαυμάσια αυτό το σκοπό: οι μετασχηματισμοί του μπορούν να παρατηρηθούν παντού - το πώς μετατρέπεται σε ατμό ή σε πάγο, το πώς νοτίζει τα ρούχα κάποιου με το πούσι, πώς εμφανίζεται ως πάχνη ή, ακόμα, ως λιωμένο μέταλλο^[17]. Υπήρχε αφθονία ύδατος - πάνω, κάτω, τριγύρω. Οι ναυτικοί ανέφεραν τις αχανείς εκτάσεις του στα δυτικά, νότια και ανατολικά, ενώ κανείς δεν μπορούσε να προσδιορίσει τα όριά του. Κανείς, επίσης, δεν είχε δει οργανισμό -ικανό να μετακινείται και να αναπτύσσεται- να διατηρείται στη ζωή χωρίς ύδωρ.

Εξάλειψη των αμφιβολιών

Η προτεινόμενη ερμηνεία βασίζεται αυστηρά στις μαρτυρίες. Παρόλ' αυτά, θα παραθέσω και άλλα επιχειρήματα υπέρ του ότι όλα τα βασικά στοιχεία, που αφορούν στην ερμηνεία μου για τη θέση του Θαλή, ήταν γνωστά τον έκτο αιώνα.

Ο Φερεκύδης από τη Σύρο, σύγχρονος και νεότερος του Θαλή, ο οποίος συνέθεσε ένα είδος θεοκοσμογονίας, φαίνεται ότι αναγνώριζε το *πρόβλημα της επ' άπειρον αναγωγής*, γιατί λέει: «ο Ζας και ο Χρόνος υπήρχαν ανέκαθεν, καθώς και η Χθονίη» [(DK 7 B 1) = «Ζάς μέν καί Χρόνος ἦσαν ἀει και Χθονίη»].

Η αρχή «οὐδέν ἐξ οὐδενός» («τίποτα δεν προέρχεται από το τίποτα») διατυπώνεται ευθέως από τον Αλκαίο: «καί κ' οὐδέν ἐκ δενός γένοιτο» (απ. 320 Campbell, 23 Diehl). Επίσης, ο Αλκαίος εξυμνεί τον Θαλή σε ένα από τα ποιήματά του (DK 11 A 11a)^[18].

Έχω ήδη παραθέσει τα αποσπάσματα του Αναξίμανδρου και του Ξενοφάνη, στα οποία παρουσιάζεται ξεκάθαρα ο τύπος *γένεση-και-επιστροφή*. Είναι απαραίτητα, όμως, μερικά ακόμα σχόλια σχετικά με τη διατύπωση του Αναξίμανδρου. Σύμφωνα τον Σιμπλίκιο, ο Αναξίμανδρος λέει: «ἐξ ὧν δέ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι» [= «και η μήτρα, από την οποία γεννήθηκαν τα πράγματα, είναι η ίδια με αυτή, στην οποία αποσυντίθενται»]. Παρά τον πληθυντικό ὧν πολλοί μελετητές πρόθυμα θα θεωρούσαν ότι, κατά κάποιο τρόπο, αυτή η φράση αναφέρεται στο άπειρο, αλλά έχει αποδειχθεί ότι αυτή η ερμηνεία καλύτερα να αποφεύγεται^[19]. Ο Σιμπλίκιος θεώρησε ότι η φράση αναφέρεται στα στοιχεία, αλλά μια τέτοια ερμηνεία είναι εμφανώς αναχρονιστική. Ο Charles Kahn προσπαθεί να διορθώσει την ερμηνεία του Σιμπλίκιου αντικαθιστώντας τα στοιχεία με τα αντίθετα: «το θερμό προέρχεται από το ψυχρό, το ξηρό από το υγρό, και το καθένα πρέπει να χαθεί στην πηγή του...» (σσ. 195 κ.εξ.). Είναι δύσκολο να δούμε πώς το θερμό μπορούσε να προκύψει από το ψυχρό, και είναι χαρακτηριστικό ότι στον Αναξίμανδρο η κοσμογονική διαδικασία αρχίζει με τον αποχωρισμό του θερμού από το ψυχρό. Προτείνω να εκλάβουμε τη φράση του Αναξίμανδρου ως διατύπωση μιας γενικής αρχής, η οποία υποτίθεται ότι είναι ξεκάθαρη στους αναγνώστες από μια προηγούμενη συζήτηση (και ίσως, επίσης, λόγω της εξοικείωσης με τη θέση του Θαλή για το ύδωρ).

Είναι βέβαιο ότι ο Αναξίμανδρος πρέπει επίσης να είχε υπόψη του κάποιες συγκεκριμένες διαδικασίες. Ο Charles Kahn (σσ. 184 κ.εξ.) εισηγείται μερικές εύλογες υποδείξεις: «Θα πρέπει να αναγνώριζε πως συντελείται ουσιαστικά η ίδια διαδικασία κατά την παραγωγή του πύρινου κεραυνού από τον άνεμο και το σύννεφο - δύο στοιχεία που προέρχονται από το εξατμιζόμενο υγρό στοιχείο. Η καθοδική επιστροφή του αποσβεννυμένου πυρός και του πυκνού βροχερού νέφους θα αντισταθμιστεί με την ανοδική εφόρμηση της ξηρασίας και της ζέστης, κι έτσι διατηρείται η ισορροπία του παντός». Αυτό στο οποίο αναφέρεται ο Kahn μπορεί να περιγράφει ως γένεση πραγμάτων από το ύδωρ και επιστροφή τους σ' αυτό. Παρόμοιο σχόλιο μπορεί να γίνει και για μια ακόμα υπόδειξή του: «Ὅπως Ξενοφάνης, ἔτσι και ο Αναξίμανδρος μπορεί να δίδαξε πως το προοδευτικό στέγνωμα της θάλασσας θα μπορούσε τελικά να αναστραφεί ἔτσι, ὥστε η γη να βυθιστεί ξανά στο στοιχείο από το οποίο έχει προέλθει»^[20]. Μιλώντας πιο γενικά: ποιο από τα βασικά πράγματα θα μπορούσε να συσχετιστεί φυσικά με την ιδέα της γένεσης-και-επιστροφής; Σίγουρα όχι η φωτιά, και με δυσκολία ο αέρας ή ο άνεμος. Μια προφανής επιλογή θα ήταν ἡ γη, λαμβάνοντας υπόψη τα φυτά και τα δέντρα, αλλά όχι για μεγάλη ποικιλία πραγμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ο Ξενοφάνης, ο οποίος προσδίδει στη γη σημαντικό ρόλο, προσφεύγει στη θάλασσα ως πηγή της γένεσης (DK B 30) και παραθέτει το ύδωρ ως γενεσιουργό αρχή μαζί με τη γη (DK B 29 33). Εν συντομία, η ιδέα μιας οντότητας, από την οποία προέρχονται τα πράγματα και στην οποία επιστρέφουν, ταιριάζει φυσιολογικά περισσότερο με το ύδωρ, για την ακρίβεια με την παρατήρηση της κυκλοφορίας του ύδατος σε μεγάλη κλίμακα, της εξάτμισής του από τη θάλασσα και της επιστροφής του με πι, βροχές και τα ποτάμια που εκβάλλουν σ' αυτή^[20].

Μπορεί κανείς να φτάσει στο ίδιο συμπέρασμα (ότι ήταν μάλλον ο Θαλής και όχι ο Αναξίμανδρος αυτός που εισήγαγε την αρχή της *γένεσης-και-επιστροφής*) από πιο αφηρημένες θεωρήσεις. Αφού τα πράγματα προήλθαν κάποτε από το ύδωρ αλλά, επίσης, συνεχίζουν να προέρχονται από αυτό, είναι πιθανό να επιστρέψουν σ' αυτό, διαφορετικά θα υπήρχε ο κίνδυνος, όπως έχουμε δει, μιας συνεχώς μειούμενης ποσότητας ύδατος. Αλλά ο Αναξίμανδρος με την έμφαση που έδωσε σε μια απεριόριστη πηγή γέννησης δεν χρειαζόταν να ανησυχεί για τους αντίστροφους μετασχηματισμούς. Αν η απεριόριστη πηγή του των υπαρχόντων πραγμάτων ήταν πράγματι ανεξάντλητη (όπως υποδεικνύουν κάποιες μαρτυρίες), θα μπορούσε κατ' αρχήν να δεχτεί μια ατέρμονη σειρά διαρκώς νέων μετατροπών ενός αρχικού υλικού. Είναι δυνατόν, επίσης, ότι ο Θαλής θα μπορούσε να δεχτεί ότι το ύδωρ, στο οποίο επιπλέει η γη, είχε απεριόριστη έκταση^[21]. Αυτό όμως δεν είναι το ίδιο με το να λέμε θετικά

ότι είναι απεριόριστο, με την έννοια του ανεξάντλητου. Ψυχολογικά ήταν ευκολότερο να σκεφτεί κανείς μιαν αφανή οντότητα, που μπορεί να συλλάβει θεωρητικά, όπως το άπειρο, και που είναι ανεξάντλητη, παρά το ύδωρ του οποίου την εξάτμιση μπορούσε κανείς να βλέπει συχνά. Επιπλέον, οι αντίστροφοι μετασχηματισμοί των νεφών και του πάγου σε ύδωρ ήταν μια πραγματικότητα.

Ο Διογένης Λαέρτιος (1.3) παραθέτει μία άποψη, σύμφωνα με την οποία ο Μουσαίος «υποστήριζε ότι όλα τα πράγματα γίνονται από ένα και διαλύονται πάλι σ' αυτό» («φάναι τε ἐξ ἑνός τά πάντα γίνεσθαι καί εἰς ταυτόν ἀναλύεσθαι»). Πού οφείλεται αυτή η ανυπόστατη διήγηση; Ίσως στο γεγονός ότι δεν υπήρξε κανένας συγγραφέας ενός βιβλίου *Περί Φύσεως*, ο οποίος να ισχυρίστηκε ότι πρώτος αυτός εισήγαγε τούτη την αρχή. Αλλά ο Θαλής δεν άφησε κάποιο βιβλίο.

Η αρχή των *άνευ εξαιρέσεων μετασχηματισμών* για τον αέρα του Αναξιμένη στηρίζεται επαρκώς από τις μαρτυρίες, όπως στην παράθεση του Σιμπλίκιου «όταν αραιώνει γίνεται φωτιά· όταν πυκνώνεται γίνεται πρώτα άνεμος και όταν πυκνώνεται ακόμα περισσότερο γίνεται ύδωρ και μετά γη και πέτρα» (13 A 5·ομοίως στον Ιππόλυτο, A 7). Οι μετασχηματισμοί του ύδατος είναι παρατηρήσιμοι. Μπορούμε να δούμε το ύδωρ που βράζει να εξατμίζεται ή το χιόνι να λιώνει. Αλλά δεν βλέπουμε πώς πυκνώνεται ο αέρας σε ύδωρ ή πώς αραιώνει σε φωτιά - για τον πρόσθετο λόγο ότι ο αέρας του Αναξιμένη είναι αόρατος («ὄψει ἄδηλον», DK 13 A 7). Επιπλέον, ο Αναξιμένης δύσκολα θα μπορούσε να φανταστεί ότι ο αέρας μετατρέπεται σε πέτρα, εκτός και αν ήταν ήδη εξοικειωμένος με την ιδέα ότι το ύδωρ μετατρέπεται - και αυτή η ιδέα ήταν πλήρως αποδεκτή από τον Μέλισσο (DK B 8), από τον Αναξαγόρα (B 16) και αναφέρεται *πυ* ψευδό-αριστοτελικά Προβλήματα (937a 11). Καταλήγω στο ότι η ιδέα περί *άνευ εξαιρέσεων μετασχηματισμών* αρχικά διατυπώθηκε σε σχέση με το ύδωρ παρά σε σχέση με τον αέρα και, κατά συνέπεια, μάλλον από τον Θαλή παρά από τον Αναξιμένη.

Η προσοχή στις διαδικασίες των μετασχηματισμών, η οποία εμπλέκει το ύδωρ και τον αέρα, σημειώνεται ήδη στο *Έργα και Ημέραι* του Ησίοδου (στ. 548 κ.εξ.):

ἡώιος δ' ἐπὶ γαῖαν ἀπ' οὐρανοῦ ἀστερόεντος
ἀήρ πυροφόροις τέταται μακάρων ἐπὶ ἔργοις,
ὅς τε ἀρυσσάμενος ποταμῶν ἀπὸ αἰεναόντων,
ύψου ὑπὲρ γαίης ἀρθείς ἀνέμοιο θυέλλῃ,
ἄλλοτε μὲν θ' ὕει ποτὶ ἔσπερον, ἄλλοτ' ἄησι,
πυκνά Θρηκίου Βορέω νέφεα κλονέοντος.

(«και την αυγή μια γόνιμη αχλύ, από τη γη ως τον έναστρο ουρανό, απλώνεται πάνω στα έργα των ευτυχισμένων ανθρώπων, εκείνη που, αφού πάρει το νερό των αιώνιων ποταμών, σηκώνεται ψηλά πάνω στη γη απ' των ανέμων τις θύελλες, και άλλοτε γίνεται βροχή κατά το βράδυ, άλλοτε φυσάει, όταν τα πυκνά νέφη συνταράζει ο Θρακικός Βοριάς.»)

Το υποκείμενο στο απόσπασμα από τον Ξενοφάνη που έχει ήδη παρατεθεί προηγουμένως (DK B 27) είναι τα πάντα (βλ. και DK 21 B 29: «γῆ καὶ ὕδωρ πάντ' ἔσθ' ὅσα γίνοντ[αι] ἢ δέ φύονται» = «όλα όσα αναπτύσσονται και βλαστάνουν είναι γη και ύδωρ»). Ακόμα, το άπειρον του Αναξίμανδρου και ο αέρας του Αναξιμένη αναφέρονται στις μαρτυρίες ως αρχή όλων των πραγμάτων, και δεν βλέπω κάποιο λόγο να υποθέσω ότι αυτή η προσέγγιση προέρχεται από τον Αναξίμανδρο και όχι από τον Θαλή^[22]. Η ανάμιξη όλων των πραγμάτων, για την οποία συζητάμε, επαναφέρει το μοτίβο των μετασχηματισμών. Αν η συζήτηση περιστρεφόταν μόνο γύρω από το ποιο είναι το πρότερο ή ποιο δημιουργήθηκε πρώτο, αυτό το

παλαιότερο ή πρώτο δεν είναι ανάγκη να είναι η αρχή όλων των πραγμάτων. Αν, όμως, έχουμε μια κοινή αρχή όλων των πραγμάτων και δεν πιστεύουμε ότι τα πράγματα προέρχονται από το τίποτα, έχουμε λογικά μια διαδικασία μετασχηματισμών.

Η επίδραση της θέσης του Θαλή

Ιός τώρα το συμπέρασμα του Θαλή έχει ερμηνευτεί με αμφιλεγόμενο τρόπο: χαρακτηρισμοί όπως «αυθαίρετη εικασία», φιλοσοφική» και «επιστημονική πεποίθηση» μας δημιουργούν απορίες σχετικά με την επάρκεια του εγχειρήματος του. Το να λέμε ότι εγκατέλειψε τις μυθικές διατυπώσεις είναι, βέβαια, αλήθεια, αλλά δεν βοηθάει πολύ· θα μπορούσε κανείς να υποθέσει με βάση τις διάφορες μελέτες για το επίτευγμα του Θαλή ότι οποιαδήποτε ανοησία ειπωθεί για τη φύση χωρίς να αναφέρεται στους θεούς συνιστά φιλοσοφία ή επιστήμη ή και τα δύο. Τώρα όμως η θέση του Θαλή για το ύδωρ μπορεί να ειπωθεί διαφορετικά - όχι απλά και μόνο ως μια άλλη εκδοχή της αιγυπτιακής ή της βαβυλωνιακής κοσμογονίας, ούτε ως ένας ισχυρισμός που βασίζεται σε κάποια αυθαίρετη και εξωφρενική υπόθεση περί ενότητας πίσω από μια φαινομενική πολυμορφία, αλλά ως συλλογιστική που λαμβάνει υπόψη της εκείνη την αρχή, η οποία ως γενίκευση της ανθρώπινης εμπειρίας είναι το θεμέλιο του κοινού και των αιτιωδών εξηγήσεων, δηλαδή: το κάτι δεν μπορεί να προέλθει από το τίποτα. Ακόμα, είναι η συλλογιστική για τις απαρχές των πραγμάτων, η οποία κατόρθωσε να λύσει το πρόβλημα της επ' άπειρον αναγωγής.

Ο Θαλής ανακάλυψε έναν τρόπο, και ίσως το μόνο γόνιμο τρόπο, να συζητήσει τόσο την αρχή των πραγμάτων όσο και τη φύση ως ολότητα. Μια συγκεκριμένη «αρχή», όπως το ύδωρ, μπορεί, σίγουρα, να επαναπροσδιοριστεί. Αν, όμως, αρνηθούμε να δεχτούμε την ομοιογένεια και την ενότητα του υλικού κόσμου που παράγεται από την «αρχή» μέσω μετασχηματισμών, πρέπει να προϋποθέσουμε την ύπαρξη ενός μέρους του κόσμου που εμφανίστηκε από το τίποτα. Από την άλλη, χωρίς μετασχηματισμό (υπό την ευρεία έννοια που περιλαμβάνει τις συνθέσεις και αποσυνθέσεις των ατόμων) δεν θα μπορούσαμε να συμβιβάσουμε την ενότητα και την ποικιλομορφία των πραγμάτων, την αιωνιότητα και την αφθαρσία της φύσης ως ολότητας με το πασίδηλο γεγονός της καταστροφής και εξαφάνισης πολλών πραγμάτων.

Ο Θαλής ανακάλυψε μια προσέγγιση που ήταν ανοικτή στην ανάπτυξη και τη βελτίωση. Η θέση του για το ύδωρ δεν εισάγει μόνο ένα λογικό σχήμα, με το οποίο ξεπερνά το πρόβλημα της αναγωγής στο άπειρο, αλλά εστίασε επίσης στις παρατηρήσιμες διαδικασίες. Τώρα ο αριθμός των παρατηρήσεων μπορεί να αυξηθεί ή κάποιες από αυτές μπορούν να ερμηνευτούν διαφορετικά. Όσοι θέλουν να σιγουρευτούν ότι ο Θαλής έχει δίκιο ή να δώσουν μια καλύτερη απάντηση, παίρνουν ένα ερέθισμα για παρατηρήσεις και μία βάση για να τα θέσουν σε ένα σύστημα. Η θέση του Θαλή καθιερώνει τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ συγκεκριμένων ιδιοτήτων που χρησιμοποιούνται σε συμπεράσματα (ιδιότητες των μετασχηματισμών), και ένα συγκεκριμένο φορέα αυτών των ιδιοτήτων. Όταν συζητά κανείς αυτή τη θέση, είναι δυνατόν να ρωτήσει κατά πόσο το ύδωρ είναι φορέας αυτών των ιδιοτήτων, και αν όχι, τότε εάν θα ήταν καλύτερο (όπως κάνει ο Αναξιμένης) να επιλέξουμε τον αέρα με την πύκνωση και την αραίωσή του - πράγμα που, με τη σειρά του, θέτει προς συζήτηση νέες διαστάσεις της διαδικασίας των μετασχηματισμών.

Κατ' αυτό τον τρόπο η σκέψη πηγαιίνει από το ένα ερώτημα στο άλλο. Πέραν των άλλων, αυτό δημιουργεί ένα σημαντικό μηχανισμό για ερευνητική δραστηριότητα: την ικανοποίηση που νοιώθει κανείς από την αποτελεσματικότητα των προσπαθειών του, που καταδεικνύεται από τη δυνατότητα βαθμιαίας εξέλιξης.

Η προσέγγιση του Θαλή στο κοσμογονικό ζήτημα ήταν τόσο γόνιμη, ώστε ακόμα και τα προβληματικά σημεία της λύσης που έδωσε αποδείχθηκε ότι είχαν ευρετική χρησιμότητα. Υπάρχουν πολλές εγγενείς δυσκολίες στη θέση του Θαλή για το ύδωρ. Αν όλα τα πράγματα προέρχονται από το ύδωρ, αυτό, κατά τα φαινόμενα, σημαίνει ότι υπήρχε μία περίοδος κατά την οποία δεν υπήρχε τίποτε άλλο εκτός από ύδωρ. Αλλά πώς είναι δυνατόν αυτό, αν το ύδωρ χρειάζεται έναν ταμειυτήρα ή κάτι που το περιέχει; Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, η γη του Θαλή κείται πάνω στο ύδωρ (από το οποίο προήλθε). Πάνω σε τι κείται το ύδωρ; Δεν θα έπρεπε, φυσικά, κανείς να δεχθεί την άποψη του Αριστοτέλη (*Περί Ουρανού* 294a 28· DK 11 A 14) ότι ο Θαλής δεν μπορούσε να αναγνωρίσει αυτή τη δυσκολία. Ο Θαλής πιθανόν να απαντούσε: ποια θα ήταν τότε η στήριξη αυτού που περιέχει το ύδωρ; Πάνω σε τι ακουμπά; Από την άλλη, τόσο ο Θαλής όσο και οι θαυμαστές του θα δέχονταν μετά δυσκολίας μια απεριόριστη έκταση του ύδατος. Ο Αναξιμένης αντικατέστησε το ύδωρ με τον αέρα, και αυτό ήταν μια εφυέστατη λύση. Αόρατος, αλλά αποδεδειγμένα υπάρχων και ανθιστάμενος στην πίεση ενός φουσκωμένου δέρματος, ο αέρας του Αναξιμένη δεν χρειαζόταν ούτε κάτι να τον στηρίζει ούτε κάτι να τον περιέχει.

Κάποιες άλλες δυσκολίες που υπήρχαν, ήταν λιγότερο συγκεκριμένες και προκάλεσαν μια μακρόχρονη, αλλά επίσης γόνιμη συζήτηση. Η θέση του Θαλή δεν ξεκαθάριζε γιατί θα έπρεπε να αρχίσει καν η κοσμογονική διαδικασία, αφού δεν υπήρχε τίποτε άλλο εκτός από το ύδωρ για να την «πυροδοτήσει». Ο Θαλής πιθανόν να απαντούσε ότι ο απεριόριστος χρόνος είναι επαρκής όρος για να συμβεί κάτι συγκεκριμένο κάποια ημέρα. Ίχνη γεωλογικών καταστροφών υποδείκνυαν στους οπαδούς του μια εύλογη λύση στο ύφος του ίδιου του Θαλή: εισήχθη ένας κύκλος συνεχώς επαναλαμβανόμενης γένεσης και καταστροφής του κόσμου, που ήδη καταγράφεται ξεκάθαρα από τον Ξενοφάνη (DK A 33). Ο Παρμενίδης, ωστόσο, έθεσε πιεστικά ένα δύσκολο πρόβλημα: ποια ανάγκη θα οδηγούσε μια κοσμογονική διαδικασία να αρχίσει «αργότερα παρά νωρίτερα;» (DK B 8. 9-10^{iv}). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τα κύρια συστήματα του πέμπτου αιώνα είναι σχεδιασμένα για να αντιμετωπίσουν αυτό το πρόβλημα. Σύμφωνα με τους ατομικούς, οι συνθέσεις και αποσυνθέσεις των ατόμων στον άπειρο χώρο και χρόνο παράγουν αναρίθμητους κόσμους. Έτσι κανείς δεν πρέπει να προβληματίζεται για ποιο λόγο ο κόσμος μας άρχισε να αναπτύσσεται κάποια συγκεκριμένη στιγμή και όχι κάποια άλλη, αν αυτά τα πράγματα συμβαίνουν, ούτως ειπείν, κάθε μέρα. Ο Εμπεδοκλής ελαχιστοποιεί τη δυσκολία υποθέτοντας έναν αιώνιο κύκλο εναλλασσόμενης δόμησης και αποσύνθεσης του σύμπαντος, ώστε το κοσμογονικό ξεκίνημα να μη διαφέρει πολύ από την αρχή μιας εποχής. Ο Ίπασος και ο Ηράκλειτος συνδύασαν το κυκλικό μοντέλο με την ιδέα ενός «συγκεκριμένου χρόνου» για κάθε φάση του κύκλου, με την ιδέα ότι ο κόσμος αλλάζει «σύμφωνα με τον Αριθμό». Ο Αναξαγόρας εισάγει έναν ειδικό παράγοντα που «πυροδοτεί» την κοσμογονική διαδικασία, το *Νου* και μ' αυτόν καθιστά άστοχη την ερώτηση «γιατί αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή;», μια και ο Νους κατέχει μια υπέρτερη σοφία και έτσι γνωρίζει, ακόμα και αν εμείς δεν ξέρουμε, ποια συγκεκριμένη στιγμή είναι κατάλληλη για να ξεκινήσει η κοσμογονική διαδικασία.

Ο Παρμενίδης, ενώ εξέταζε τις δυσκολίες που ήταν εγγενείς στην προσέγγιση του Θαλή και των οπαδών του για την κοσμογονική διαδικασία, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αλλαγή είναι αδύνατη. Η έμφαση του Ηράκλειτου στη συνεχή αλλαγή (μια και η ιδέα των συνεχών μετασχηματισμών ήδη υπονοείται στους Μιλήσιους) μπορεί να ειπωθεί ως λύση στο πρόβλημα, που τονίστηκε από τον Παρμενίδη, του πώς θα μπορούσε να αρχίσει η διαδικασία της αλλαγής. Η λύση του Ηράκλειτου ήταν ότι δεν άρχισε ποτέ και ούτε θα σταματήσει ποτέ, αφού είναι αιώνια και συνεχής.

Θέλω να τονίσω ότι ο Θαλής ήταν αυτός που ανακάλυψε ότι η κριτική συζήτηση είναι λογικά δυνατή τόσο σε αυτό το πεδίο όσο και στην αντίστοιχη ανάπτυξη των ιδεών. Με δυσκολία μπορεί κανείς να φανταστεί την κριτική συζήτηση μεταξύ των υποστηρικτών

διαφορετικών μυθολογικών διηγήσεων, με τον ένα να λέει ότι πρώτα ήταν το Χάος και με τον άλλο να ισχυρίζεται ότι ήταν η Τιαμάτ⁵. Ούτε θεωρώ ότι είναι πολύ εποικοδομητική η κριτική συζήτηση μεταξύ ανθρώπων που διαφωνούν για το αν το ύδωρ, ο αέρας, η φωτιά ή η γη δημιουργήθηκαν πρώτα στον κόσμο. Θα μπορούσαν εξίσου καλά να συζητάνε για το ποιο χρώμα έγινε ορατό πρώτα από τ' άλλα - το κίτρινο, το κόκκινο, το λευκό ή το μαύρο. Στην κατασκευή του Θαλή, όμως, από τη μία υπάρχουν γενικές προκειμένες κοινής χρήσης (τίποτα δεν προέρχεται από το τίποτα) και, από την άλλη, μια αναφορά σε συγκεκριμένες εμπειρίες (μετασχηματισμοί και ροή του ύδατος), η κατανόηση και σημασία των οποίων θα μπορούσε να επανερμηνευθεί.

Φιλοσοφία ή επιστήμη;

Έργο του Θαλή ήταν να εκφράσει μια πειστική υπόθεση για κάτι το οποίο κανείς δεν είχε δει ή δεν θα έβλεπε ποτέ - την αρχή των πραγμάτων του κόσμου. Μια πειστική υπόθεση για το μη παρατηρήσιμο πρέπει να στηρίζεται στη λογική, να είναι αιτιολογημένη, πράγμα που επιτυγχάνεται συνδυάζοντας μια προκειμένη που είναι σε κοινή χρήση (τίποτα από το τίποτα) με κοινά παρατηρήσιμα φαινόμενα (μετασχηματισμοί του ύδατος). Τα παρατηρήσιμα φαινόμενα θεωρούνταν ότι αναφέρονταν στο παρελθόν, ενώ το πρόβλημα της επ' άπειρον αναγωγής σήμαινε κάτι που υπάρχει πάντα. Η κοσμογονία μ' αυτό τον τρόπο έγινε αχώριστη από την κοσμολογία και ο Θαλής έγινε ο συγγραφέας της πρώτης θεωρητικής αρχής στην ιστορία της φυσικής επιστήμης: όλα τα πράγματα είναι μετατροπές του ύδατος, είτε διατύπωσε αυτή την αρχή ρητά είτε όχι. Έγινε επίσης ο συγγραφέας -αν και, στην πραγματικότητα, δεν το διατύπωσε ρητά- της πρώτης γενικής αρχής στη φιλοσοφία: της ενότητας του όντος.

Ο Jaap Mansfeld, στο πολύ ενδιαφέρον δοκίμιό του, υποστηρίζει ότι ο Θαλής ήταν πιθανόν ο πατέρας της επιστήμης, αλλά σίγουρα όχι της φιλοσοφίας. Κατά τον Mansfeld η φιλοσοφία αρχίζει με τον Παρμενίδη και εν μέρει με τον Ηράκλειτο, μια και είναι εύλογο να εκλάβουμε ως «φιλοσοφία» «εκείνες τις δραστηριότητες και διαδικασίες, οι οποίες, προς το παρόν, θεωρούνται ως φιλοσοφικές από τη μεγάλη πλειοψηφία των ειδικών, και να αποκλείσουμε ό,τι βρίσκεται εκτός του πεδίου όπως διαμορφώνεται απ' αυτούς». Αφού η φυσική στις μέρες μας δεν αποτελεί πλέον μέρος της φιλοσοφίας, «δεν πρέπει πια να αποκαλούμε φιλόσοφους τους πρώιμους προσωκρατικούς, αλλά, μάλλον, επιστήμονες»^[23].

Ο Mansfeld δικαίως τονίζει την επιστημονική διάσταση στη δραστηριότητα του Θαλή και των πρώιμων προσωκρατικών^[24]. Είναι σαφές, όμως, ότι ο Mansfeld αναφέρεται στην πρακτική ιδιαίτερης εποχής στην ιστορία της φιλοσοφίας και ότι η φυσική ήταν μέρος της φιλοσοφίας για πολλούς φιλόσοφους (παρά επαγγελματίες) των προηγούμενων γενεών. Επιπλέον, δέχομαι ευχαρίστως ότι οι σημερινοί φιλόσοφοι συνήθως δεν ασχολούνται με το πρόβλημα του κατά πόσο όλα τα πράγματα προέρχονται από ένα, αλλά αμφιβάλλω αν θα χαρακτήριζαν αυτό το πρόβλημα επιστημονικό και όχι φιλοσοφικό. Ο Θαλής, άλλωστε, υποθέτει ότι υπάρχει κάτι που υπάρχει για πάντα - το «ύδωρ». Το ύδωρ είναι ένα παρατηρήσιμο αντικείμενο και ολόλοφάνερα ανήκει στην αρμοδιότητα της επιστήμης -όχι, όμως, και η αρχή της αιώνιας ύπαρξής του- μια αρχή που διαφέρει από όλα τα εξακριβωμένα γεγονότα της εμπειρίας και διατυπώθηκε με βάση αμιγείς λογικούς συμπερασμούς^[25].

Δεν πρέπει επίσης να παραβλέψουμε το ότι ο Θαλής πρότεινε μια νέα *κοσμοθεωρία* (Weltanschauung), σύμφωνα με την οποία η φύση λειτουργεί μόνη της, χωρίς την παρέμβαση των θεών, και υπόκειται σε μεγάλης κλίμακας τακτικές διαδικασίες. Συνήθως σε τέτοιες περιπτώσεις μιλά κανείς για «φιλοσοφία» και, όπως θα δούμε αργότερα, η διπλή ταυτότητα είναι το κύριο χαρακτηριστικό του Θαλή και των μαθητών του.

Τι παρακίνησε τη θέση του Θαλή και τη λύση που έδωσε;

Ως τώρα είδαμε το έργο που έφερε σε πέρας ο Θαλής από καθαρά λογική άποψη. Ας στραφούμε τώρα και σε κάποιες ιστορικές και ψυχολογικές θεωρήσεις.

Το πρόβλημα μιας πειστικής υπόθεσης για κοσμογονικά θέματα δύσκολα θα μπορούσε να εμφανιστεί πριν ο ανθρώπινος νους έρθει αντιμέτωπος με αντικρουόμενες εκδοχές της· από αυτή την άποψη, μια γνωριμία με τις διάφορες ανατολικές κοσμογονίες θα μπορούσε να έχει παίξει σημαντικό ρόλο^[26]. Επίσης η έκδοση της Θεογονίας ήταν πολύ σημαντική. Το έργο του Ησίοδου συνεχίστηκε με τη συνήθη ελληνική άμιλλα: μαθαίνουμε για θεογονικές συνθέσεις του Αλκμάν (P. Oxy. 2390· στ. 5 Campbell), του Αλκαίου (στ. 327 Campbell) και της Σαπφούς (στ. 198 Campbell). Αυτό ακριβώς το γεγονός, όμως, δείχνει ότι η λύση του Θαλή δεν προκαθοριζόταν από τη συνάντηση δισταμένων εξηγήσεων για το αρχικό στάδιο του κόσμου. Η ιδέα της πειστικής υπόθεσης απαιτούσε ένα επιπλέον κίνητρο. Νοιάζεται κανείς να είναι πειστικός όταν αποζητά την αναγνώριση των άλλων. Για κάποιον που δεν ήταν ποιητής, το να προσφέρει μια πειστική υπόθεση ήταν ο μόνος τρόπος για δημόσια αναγνώριση της σοφίας του.

Τόσο η αναζήτηση νέας γνώσης όσο και το ενδιαφέρον για αναγνώριση φαίνεται να εμπεριέχονται στην προσέγγιση του Θαλή. Η λύση που έδωσε στο κοσμογονικό πρόβλημα δεν ήταν η μόνη λογική δυνατότητα. Ήταν, ίσως, φυσικό κάποιος που ήξερε τις διάφορες θεοκοσμογονίες να αναγνώριζε το πρόβλημα της επ' άπειρον αναγωγής. Είναι αξιοσημείωτο, όχι όμως απροσδόκητο, το ότι κάποιος πρότεινε να οριστεί ως πρότερο αυτό το οποίο δεν γεννήθηκε. Από τότε οι επιλογές είναι ανοικτές. Θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί την αγέννητη ύλη μαζί με την αγέννητη Διαμορφωτική Δύναμη ή να υποθέσει ότι η Διαμορφωτική Δύναμη προήλθε από το αρχέγονο υλικό, αν, σε κάθε περίπτωση, τα ζωντανά όντα πράγματι προήλθαν από αυτό. Θα μπορούσε κανείς να δεχτεί δύο αντί για μία πηγές των πραγμάτων ή να θεωρήσει ότι η μία αρχή είναι ανεξάντλητη, ώστε να μην υπάρχει ανάγκη αναπλήρωσης. Ο Θαλής, υποθέτω, αποφεύγει αυτές τις δυνατότητες, γιατί με αυτές δύσκολα θα μπορούσε να εντυπωσιάσει το ακροατήριό του – το ακροατήριο των ίσων, οι οποίοι ήταν έτοιμοι να ρωτήσουν τον Θαλή για ποιο λόγο θα έπρεπε να τον πιστέψουν. Το να δεχτεί ότι η πηγή ήταν ανεξάντλητη θα ήταν πρακτικά το ίδιο με το να δεχόταν τη γένεση από το τίποτα. Εξάλλου, η μονόδρομη διαδικασία της γένεσης ενός συνεχώς αυξανόμενου αριθμού πραγμάτων στον κόσμο δεν θα συμβάδιζε με τη διαίσθηση και θα συγκρουόταν με την κοινή εμπειρία. Επιπλέον, θα ήταν ακόμα αναγκαίος κάποιος μηχανισμός γένεσης πραγμάτων (σε αντίθεση με τα όντα). Το να δεχτεί δύο πηγές, ένα σχήμα οικείο από τη γένεση ζώντων οργανισμών, θα σήμαινε μια πρόσθετη υπόθεση. Ο ένας που αναφερόταν στους μετασχηματισμούς δεν χρειαζόταν κάτι τέτοιο. Το να δεχτούμε μια δρώσα Διαμορφωτική δύναμη των πραγμάτων θα είχε ως συνέπεια να χάσουμε το μέτρο σύγκρισης μεταξύ διαφόρων προτάσεων. Δεν υπάρχει κάτι στην ανθρώπινη εμπειρία που να δείχνει ότι μια τέτοιου είδους Διαμορφωτική Δύναμη είναι μια δυνατότητα. Αν δεχτούμε την ύπαρξή της, τότε μπορούμε να δεχτούμε τα πάντα, και η μια εξήγηση δεν θα ήταν καλύτερη από την άλλη. Αντίθετα, ο Θαλής κάνει ό,τι είναι δυνατόν, ώστε η θέση του για το ύδωρ να υπόκειται σε κριτική εξέταση. Συζητώντας αυτά τα θέματα με ανθρώπους ίσης κοινωνικής θέσης, πρέπει να είχε καταλάβει ότι δεν υπάρχει αναγνώριση ενός πνευματικού επιτεύγματος, αν δεν υπάρχει δυνατότητα ελέγχου^[27].

Από την άλλη, ήταν αναγκαίο να είχαν ωριμάσει οι συνθήκες για την αποδοχή ενός κοσμοειδώλου συμβατού με τη λύση του Θαλή για το κοσμογονικό πρόβλημα. Η θέση του Θαλή θα μπορούσε να αναπτυχθεί Kat να συνεισφέρει στη φήμη του δημιουργού της μόνο μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο δεν είχε πια την τάση να συνδέει τις ελπίδες

και τους φόβους του με την ανάμειξη υπερφυσικών δυνάμεων - μια ψυχική κατάσταση που μπορεί κανείς να αναγνωρίσει στον Μίμνερμο^[28].

Αλλά μάλλον ούτε αυτό ήταν αρκετό. Πρέπει κανείς να καταλάβει πόσο ασυνήθιστη και τολμηρή ήταν η καινοτομία του Θαλή. Πρόσφερε μια αξιόπιστη πρόταση για κάτι που δεν είχε δει ούτε ο ίδιος ούτε κανένας άλλος και που δεν μπορούσε να δει κανείς, και, σαν να μην έφτανε αυτό, η πρότασή του συνεπαγόταν μια νέα θεώρηση του κόσμου. Πρέπει να υπήρχε κάτι στο ακροατήριο του Θαλή -ένα είδος εμπειρίας- που του επέτρεψε να διατυπώσει την άποψή του. Ο ίδιος ο Θαλής δε, πρέπει να είχε κάποια ιδιαίτερη εμπειρία που τον έκανε να πιστεύει ότι μπορούσε να κατανοήσει θέματα, τα οποία, θα έλεγε κανείς, είναι πέραν της ανθρώπινης κατανόησης. Στα επόμενα δύο κεφάλαια θα προσπαθήσω να δείξω ότι η εμπειρία του αυτή αφορούσε ένα εντυπωσιακό επιστημονικό επίτευγμα και ότι ο Θαλής, πριν διώξει τους Θεούς από την κοσμογονία, πράγμα που αποτελεί άμεσο αντικείμενο μελέτης, τους έδωσε από τη θέση που κατείχαν στην κοσμολογία.

[1] W.K.C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, vol. 1 (Cambridge 1962), σ. 70.

[2] U. Holscher, «Anaximander und die Anfänge der Philosophie», Hermes 81 (1953), σσ. 257-277, σσ. 385 κ.εξ., H. Schwabl, «Weltschöpfung», RE, Suppl. 9 (1962), σ. 1514, G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, The Presocratic Philosophers, (Cambridge 1983²), σσ. 92 κ.εξ., M.L. West, Early Greek Philosophy and the Orient (Oxford 1971), σ. 208, Andrei V. Lebedev, «Demiurg in Thales?», στο Text: Semantika i Struktura (Moscow 1983), σσ. 51 κ.εξ. (στα ρώσικα).

[3] J. Burnet, Early Greek Philosophy, (London 1920³), σ. 9.

[4] T. Comperz, Griechische Denker, Bd. 1 (Berlin, Leipzig 1922), σσ. 38 κ.εξ.

[5] M.C. Stokes, One and Many in Presocratic Philosophy (Washington 1971), a 39.

[6] H. Frankfort and H. A. Frankfort et al., The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay on Speculative Thought in the Ancient Near East (Chicago 1977), σ. 377. Ενώ αποδέχονται την παραδοσιακή ερμηνεία της φιλοσοφίας των Μιλησίων είναι συνεπείς όταν γράφουν: «Τα λόγια τους ακούγονται μάλλον ως εμπνευσμένοι χρησμοί. Και ας μην απορούμε, γιατί αυτοί οι άνθρωποι προχώρησαν, με εξωφρενική τόλμη, στη βάση μιας εντελώς αναπόδευκτης υπόθεσης».

[7] W. Windelband, Geschichte der abendländischen Philosophie im Altertum (München 1923), σ. 20.

[8] G.E.R. Lloyd, Methods and Problems in Greek Science (New York, ¹ Cambridge 1991), σ. 287 [Σ.τ.Μ.: ελληνική μετάφραση: Αρχαία Ελληνική επιστήμη Μέθοδοι και Προβλήματα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1996].

[9] C.J. Classen, «Thales», RE, Suppl., 10 (1965), στήλη 941.

[10] Σε αυτό το θέμα ακολουθώ τη φιλοσοφία της γνώσης του Karl R. Popper. [Σ.τ.Μ.: Ο Popper αναφέρεται σε problem situations, που μεταφράστηκε ως «πλαίσιο οριοθέτησης και διευθέτησης προβλημάτων».]

[11] Βλ. τα σχόλια του Gregory Vlastos στο M.C. Stokes, One and Many, a. 40.

[12] Βλ. τα σχόλια του G.E.R. Lloyd στο M. Grant και R. Kitzinger, Civilization of the Ancient Mediterranean: Greece and Rome, vol. 3 (New York 1988), σ. 1588.

[13] O Keimpe Algra (στο The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy, επιμ. A.A. Long [Cambridge 1999]) παρατηρεί ότι μια σχετική ιδέα του Θαλή (που βεβαιώνεται από τον Αριστοτέλη και τους δοξογράφους), ότι δηλαδή η γη επιπλέει ή στηρίζεται στο νερό, είναι πολύ παράξενη «αν η υπόθεση είναι ότι η γη συνίσταται από ύδωρ».

[14] Αυτό αναφέρεται δεόντως από τον Wolfgang Detel, «Das Prinzip des Wassers bei Thales», στο Kulturgeschichte des Wassers, επιμ. H. Boekme (Frankfurt am Main 1988), σσ. 43-64, και ειδικά σ. 53.

[15] Αν αυτή η άποψη αποδίδεται στον Αριστοτέλη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης καταφανώς δεν ενδιαφερόταν για το γιατί ο Θαλής έθεσε το ύδωρ ως αρχή, αλλά μάλλον για το γιατί επέλεξε το ύδωρ αντί του αέρα ή κάποιου άλλου στοιχείου. Αληθεύει, φυσικά, ότι «ο Αριστοτέλης δεν δίνει παραδείγματα τα οποία αποδεικνύουν ότι τα πράγματα πιστρέφουν στο ύδωρ» (Jaap Mansfeld, «Aristotle and Others on Thales, or The Beginnings of Natural Philosophy», στο Studies in the Historiography of Greek Philosophy [Assen, Maastricht 1990], σσ. 126-146, ειδικά σ. 136), αλλά αυτό δεν αποτελεί έκπληξη για ένα πλαίσιο, μέσα στο οποίο ο Αριστοτέλης εικτολογεί για τους λόγους που είχε ο Θαλής για να επιλέξει μία συγκεκριμένη αρχή των πραγμάτων. Γενικά, ο Αριστοτέλης δεν δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία των Μιλησίων. Ο αριθμός και ο χαρακτήρας των αναφορών του στον Αναξίμανδρο και στον Αναξίμανη δεν δίνει καν εγγύηση ότι διάβασε ποτέ τα βιβλία τους (σε σύγκριση με τις αναφορές του στον Αναξαγόρα, τον Εμπεδοκλή ή τον Δημόκριτο). Η φιλοσοφία των Μιλησίων δεν είχε πλέον επιρροή στην εποχή του. Επίσης, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η φιλοσοφία των Μιλησίων δεν ήταν εύκολη, ώστε να αντιπαρατεθεί μαζί της ο Αριστοτέλης. Είναι μάλλον χαρακτηριστικό ότι «ο Αριστοτέλης δεν είχε υπομονή με την ιδέα ότι το ύδωρ, ο αέρας ή το Άπειρο μπορούν από μόνα τους να μεταλλάγουν σε έναν κόσμο» (Keimpe Algra, στο The Cambridge Companion, a. 54).

[16] Όπως προτάθηκε από τον A.V. Lebedev, «An Original Formulation of Thales' Thesis THN APXHN YΔΩP EINAI», στο Balcanica (Moscow 1985), σσ. 167-175 (στα ρωσικά).

[17] Κατά την αρχαία παράδοση (Ιππόλυτος, Έλεγχος 1.1, όχι στο DK), η επιλογή του ύδατος συνδέεται με αυτές τις ιδιότητες. Βλ. J. Burnet, Early Greek Philosophy, σ. 49.

[18] Βλ. X. A. Τέζα, «Η αρχή ουδέν εξ' ουδενός στην προσωκρατική σκέψη ως τον Παρμενίδη», Δωδώνη 16 (1987), σσ. 139-167. O A.P.D. Mourelatos, «Pre-Socratic Origins of the Principle That There Are No Origins from Nothing», The

Journal of Philosophy, 78 (1981), σσ. 649-665, παραθέτει ισχυρά επιχειρήματα κατά της ιδέας ότι η αρχή «ουδέν ἐξ' ουδενός» εισήχθηκε στη φιλοσοφία μόνο από τον Παρμενίδη.

[19] C.H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (New York 1960), σσ. 172 κ.εξ. [Σ.τ.Μ.: ελληνική έκδοση: C.H. Kahn: «Αναξίμανδρος και οι Απαρχές της Ελληνικής Κοσμολογίας», Πολύτυπο, 1982, σσ. 230 κ.εξ.]

[20] Σημειώνουμε ότι το πρόβλημα του πώς και γιατί η θάλασσα δεν αυξάνει σε όγκο, αν και αναρίθμητα ποτάμια τεράστιου μεγέθους χύνονται αυτήν κάθε ημέρα, χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη ως «παλιό αίνιγμα» (Μετά τα φυσικά 355b 22).

[21] Οι αρχαίοι δεν φαίνεται να είχαν πληροφόρηση γι' αυτό το ζήτημα. Ο Σιμπλίκιος λέει σε ένα σημείο ότι το ύδωρ του Θαλή ήταν περιορισμένο και σε άλλο πάλι σημείο ότι ήταν απεριόριστο (Σχόλια στα Φυσ. 23.21· 458.23· DK 11 A 13). Δεν έχει διασωθεί καμία πληροφορία σχετικά με το ποια ήταν η κοσμική δομή για τον Θαλή.

[22] Ο Classen τονίζει μια παρόμοια καθολικότητα σε μία άλλη θέση που αποδίδεται στον Θαλή, τα «πάντα πλήρη θεών είναι» [DK 11 A22(b)]. Βλ. C.J. Classen, «Thales», στήλη 941.

[23] Jaap Mansfeld, «Myth, Science, Philosophy: A Question of Origins», *Studies in the Historiography of Greek Philosophy* (Assen, Maastricht 1990), σσ. 1-21.

[24] Παρόμοια άποψη εκφράζεται από τον Malcolm Schofield, στο C.C. W.Taylor (επιμ.), *Routledge History of Philosophy* (London, New York, 1997) σσ. 1, 47 κ.εξ. και (για τον Θαλή) από τον Stepen White, «Thales and the Stars, στο V. Caston και D.W. Graham (επιμ.), *Presocratic Philosophy. Essays in Honour of Alexander Mourelatos* (Aldershot 2002), σσ. 3-18.

[25] Οι μελετητές που υποστηρίζουν ότι ο Παρμενίδης ανακάλυψε την ανεξαρτησία του στοχασμού υπερβάλλουν. Ο Παρμενίδης έκανε το επόμενο (αν και, όπως εξελίχθηκε, πολύ σημαντικό) βήμα. Ήταν ο πρώτος μ. ή υποστήριξε κάτι που ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με τα δεδομένα των αισθήσεων. (Ωστόσο ο Παρμενίδης στηρίζεται ακόμα -και ευτυχώς- σε δεδομένα της εμπειρίας όπως η αναγνώριση των αρχών ότι τίποτα δεν γίνεται από το τίποτα και ότι τίποτα δεν συμβαίνει χωρίς αιτία.)

[26] Αυτό υπογραμμίστηκε από τον Kurt von Fritz, «Der Beginn universa lwissenschaftlicher Bestrebungen und der Primat der Griechen», *Studium Generale*, 14 (1961), σσ. 546-583, και στο *Grundprobleme der Geschichte der antiken Wissenschaft* (Berlin, New York 1971). Βλ. επίσης Karl Popper, «The Myth of the Framework», *Essays in Honour of A. Schilpp*, Freeman E. La Salle (1976), σσ. 23-48.

[27] Των πλημμυρών του Νείλου.

[28] Απ. 8. 4-5 Gentili - Prato. Φεύγουμε, λέει ο ποιητής, «δίχως να γνωρίζουμε από τους Θεούς ούτε το κακό ούτε το καλό» («πρός θεῶν εἰδότες οὔτε κακόν // οὔτ' ἀγαθόν»), Ο Archibald Allen, *The Fragments of Mimnermus* (Stuttgart 1993), σσ. 44 κ.εξ., μπορεί να έχει δίκιο ότι η συζήτηση αφορά τα χρόνια της νεότητας. Ο Μίμνερμος, όμως, δεν λέει ότι σε ώριμη ηλικία, καθώς γινόμαστε σοφότεροι, στρέφουμε τη σκέψη μας στους Θεούς.